

NAJMIDDIN NASAFIYNING “MATLA’ UN-NUJUM VA MAJMA’ UL-ULUM” ASARI FORSIY NAZM VA NASRNING QADIMIY NAMUNASI

Najmiddin Nasafi’s “Matla’ un-Nujum va Majma’ ul-Ulum”: An
Ancient Example of Persian Poetry and Prose

Annotatsiya. “Matla’ un-nujum va majma ul-ulum” islom dunyosi va Movarounnahr diyorida olim, faqih, soʻfiy, adib va shoir sifatida mashhur boʻlgan Najmiddin Abu Hafz Umar bin Muhammad bin Ahmad Nasafiy Samarqandiyning qalamiga mansub ayni kunga qadar kam oʻrganilgan moʻtabar manba hisoblanadi. “Maorif” jurnalida bir necha yillar burun Imtiyoz Ali Arshiyning mazkur manba haqidagi maqolasidan boshqa bu xususda hech bir tadqiqot shu kungacha amalga oshirilmadi. “Matla’ un-nujum” asarining kam tadqiq etilishiga sabab asar qoʻlyozmalarining juda kam nusxada saqlanib qolganligi boʻlishi mumkin. Hozirga qadar ushbu asardan ikki nusxa saqlanib qolgan: biri Hindistonning Rampur shahridagi Rizo kutubxonasida, ikkinchisi, Oʻzbekistonning Toshkent shahridagi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida saqlanadi. Toshkent nusxasi 2015-yilda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti tomonidan faksimel shaklida nashr etilgan. Mazkur maqolada mazkur faksimel nashr asosida undagi forsiy matnlar qiziquvchilar uchun tahlil va tadqiq etildi.

Kalit soʻzlar: Najmiddin Nasafiy, “Matla’ un-nujum va majma ul-ulum”, forsiy adabiyot, forsiy nazm, forsiy nasr, Movarounnahr, islom ilmlari, qoʻlyozma manbalar, oʻrta asr adabiyoti, manbashunoslik.

Abstract. “Matla’ un-Nujum va Majma’ ul-Ulum” is a valuable yet still understudied source written by Najm al-Din Abu Hafz Umar ibn Muhammad ibn Ahmad al-Nasafi al-Samarqandi, a prominent scholar of the Islamic world and Transoxiana, renowned as a scholar, jurist, Sufi, literary figure, and poet. Apart from an article by Imtiyaz Ali Arshi on this source, published in the journal Ma’arif several years ago, no other research has been conducted on this subject to date. The limited scholarly study of “Matla’ un-Nujum” may be attributed to the fact that only a very small number of manuscript copies of the work have survived. To date, two copies of this work are known to have been preserved: one is kept at the Raza Library in Rampur, India, while the other is preserved in the collection of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni in Tashkent, Uzbekistan.

Keywords: Najm al-Din al-Nasafi, Matla’ un-Nujum va Majma’ ul-Ulum, Persian literature, Persian poetry, Persian prose, Transoxiana, Islamic scholarship, manuscript studies, medieval literature, Abu Rayhan Beruni Institute.

**Orif
NAVSHOHIIY,**
Gordon kolleji
professori, Pokiston

Tarjimon:
Rahmatjon
To'raqulov, O'zR
FA Davlat adabiyot
muzeyi doktoranti

Yetib kelgan/ Received:
18.04.2026
Qabul qilingan /
Accepted: 05.09.2026

Kirish

Mavlono Imtiyoz Alixon Arshiy (1904-1981) Rampurdagi Rizo kutubxonasining mudiri bo'lgan mahal "Maorif" jurnalining 1946-yilning mart, aprel va iyun sonlarida Islom olami va Movarounnahrda mashhur bo'lgan olim, faqih, so'fiy, adib va shoir Najmiddin Abu Hafz Umar bin Muhammad bin Ahmad Nasafiy Samarqandiy hayoti va asarlari haqida "Najm Nasafiy" nomlik urdu tilida maqola chiqargan edi. Arshiy ushbu maqolasida Nasafiyning "Al-qand fi zikri ulamoi Samarqand" va "Matla' un-nujum va majma ul-ulum" asarlari haqida ma'lumot beradi. U "Al-qand" ni muxtasar yoritib, "Matla'"ni mufasssal tavsiflaydi. "Al-qand" u zamon nashr etilmagan, uning qo'lyozma nusxasi ham uning qo'lida mavjud bo'lmagani bois u haqida batafsil to'xtalmagan bo'lishi mumkin. Ammo "Matla'"ning qo'lyozmasi u mudirlik qilgan kutubxonada bor bo'lgani uchun u haqida atroflicha so'z yuritadi. Afsuski, Arshiy hozir hayot emas. Yuqoridagi kitoblarning har ikkisi hozir nashr etildi. Agar u bu hodisaning guvohi bo'lganida juda sevingan va bular haqidagi o'zining maqolasini qaytadan nashr ettirgan bo'lardi.

"Al-qand fi zikri ulamoi Samarqand"ni Yusuf al-Hodiy "Merosi maktub" nashriyotining "Oyina" jurnalida hijriy 1378-yil, milodiy 1999-yili Tehronda chop ettirdi. Nomidan bilinib turibdiki, bu kitob Samarqanddan yetishib chiqqan ulamolar haqida bo'lib, barcha asrlar uchun muhim-mo'tabar manbadir.

Ammo "Matla'" ma'lum vaqtga qadar olimlar nazaridan chetda qolib keldi. Bunga uning juda kam nusxada mavjud ekanligi sabab bo'ldi. Undan ikki nusxa saqlanib qolgan bo'lib, ulardan biri Hindistonning Rampur shahrida Rizo kutubxonasida saqlanayotgan 5380 inventar raqamli qo'lyozma bo'lsa, ikkinchisi, O'zbekistonning Toshkent shahridagi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan 1462 raqamli qo'lyozmadir. Rampur nusxasi milodiy 1946-yili Arshiy tomonidan xususiyatlari tavsiflanib, ommaga ochiqqlangan edi. Toshkent nusxasi birinchi bor 1976-yili rus sharqshunosi Bulgakov (1927-1993) tomonidan ilm ahliga tanishtirildi. "Matla'"dek mo'tabar manba xususida ilm dunyosiga birinchi bo'lib hamvatanimiz Arshiy tomonidan ma'lumot berilganligi iftixorimizga sabab bo'ldi. Arshiyning bu maqolasi keyinchalik 1970-yili Lohurdagi "Majlisi taraqqiyi adam"fondi tomonidan "Majmuayi maqoloti Arshiy" nomi ostida nashr qilindi. Men birinchi bor ushbu to'plamda "Matla'" bilan tanishgan edim. Najm Nasafiyning zamondosh vatandoshi Abdulloh Muhammad ibn Abu Bakr Qulonsiy Nasafiyning (vafoti 500 yo 550 -hijriy/ 1155-milodiy) fors tilidagi "Irshod" (Ma'rifat, va'z va axloqqa oid) asarini nashrga tayyorlayotganimda "Matla'" asarini ko'zdan kechirishga zarurat tug'ildi. Chunki bu ikki asarda ham movarounnahrlik eski forsiyazon shoirlar she'rlari haqida ma'lumot berilgan edi. Bularning ikkisini tekshirib chiqishdan maqsad ikkisi o'rtasidagi mushtarak jihatlarni tahlil etish edi. Ammo "Matla'"ning faksimile nusxasini Hindistondan olish bir mushkilot bo'lsa, Arshiy tomonidan berilgan maqolada qo'lyozmaning inventar raqami yozilmagan edi. Uning bergan tavsifi bilan esa uni topish ilojsiz edi. Noilolikdan men "Irshod"ning hoshiyasida Arshiyning maqolasiga tayanib "Matla'"ni zikr qilish bilan kifoyalangan edim. "Irshod"ni chop ettirganimdan keyin ham "Matla'"ni topib ko'rishni qalbdan juda xohlardim. 2018-yil aprelda Toshkentga xalqaro konferensiyaga qatnashish uchun safar qildim. O'zbekistondagi muhim qo'lyozmalar markazi bo'lgan Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutiga Pokistondan hadya qilish uchun olib kelgan kitoblarimni taqdim etdim. Institut mudirining o'rinbosari xayrlashuv paytida menga bitta kitob sovg'a qildi. Ochib qarasam, Toshkentda saqlanadigan "Matla'" qo'lyozmasining 2015-yilda ushbu institut tomonidan nashr qilingan faksimel nusxasi ekan. Hayron bo'ldim. Nashrga tayyorlovchi Sayyid Akbar Abdurashidovich Muhammad Aminov edi. Ajablanarli jihati, 2 kun burun aynan shu olim Sayyid Akbar Muhammad Aminov meni o'z mashinasida Toshkentni sayr qildirgan edi. Ammo ikkimiz bu mavzuda hech

gaplashmagan edik. Meni xursand qilgani “Matla”ning Rompurda saqlanayotgan nusxasidan boshqa nusxasi borligini bilmaganim holda, men kabi bir xorijiy uchun Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutidan biror qo‘lyozma manba nusxasini olish u yoqda tursin, hatto ko‘rish ham ushbu zamonamizning eng qiyin ishlaridan biri bo‘lgani holda bu tuhfa birdan etagimga tushgan mevadek bo‘ldi.

“Matla”ning Toshkent nusxasi asosidagi faksimel nashr 30x27,5 sm, 845+XLVI sahifadan iborat. Manbaning yuqori qismi arab raqamlari bilan no‘miratsiyalangan. Jami 355 varaqdan iborat. Boshlang‘ich ikki varaqqa raqam berilmagan. Foydalanishga qulay bo‘lishi uchun rim raqamlari bilan ham raqamlangan. Har bir sahifaning o‘ng va chap burchaklariga raqam qo‘yib chiqilgan. Har sahifaga shuningdek a va b harflari ham qo‘yib chiqilgan. Kitob oxiriga mundarija berilgan. U quyidagicha:

1-5. Kitob unvoni, uning tarkibi fihristi (bular arbiy xat bilan noshir tarafidan yozilgan).

7-721. “Matla”ning asl matni.

723-848. Kitobdagi shaxslar, joylar, xalq va qavmlar fihristi.

Muqaddima noshir tomonidan o‘zbek, rus va ingliz tillarida berilgan. Noshir “Matla” asarining Toshkentdagi nusxasi haqida o‘zbek, rus va ingliz tillarida ham mufassal ma‘lumot beruvchi maqolalar chop ettirgan ekan.

Asarning Toshkent nusxasiga qisqacha tavsif. “Matla” asosan arabiy bir manba bo‘lgani uchun u haqidagi maqolalar ham ko‘proq arabcha edi. Muhammad Aminov ushbu manba haqidagi maqolasida Eraj Afshor (1304-1389 h/sh)ning bu xususida yozgan iqtiboslaridan keltirib o‘tadi. “Garchi eronlik olimlar, xususan, Imtiyoz Ali Arshiy ham 646-hijriy sanada kitobat qilingan “Matla”ning qo‘lyozmasi haqida ma‘lumot berib, hatto undan bir qancha forsiy she‘rlarni keltirsalar-da, bu qo‘lyozmaning qayerda ko‘chirilib, qayerda saqlanayotganligi haqida lom-mim deyishmaydi”. Shunga ko‘ra Muhammad Aminovning “Matla”ning qo‘lyozmasi haqida muxtasar ma‘lumot bergan maqolasi ayni sohadagi mazkur asar haqida mufassal ma‘lumot beruvchi manbalarning birinchilaridandir. Toshkentdalik paytim Muhammad Aminovdan Eraj Afshordan keltirgan iqtibosi bo‘yicha izoh so‘radim: “Arshiy eronlik emas, balki hindistonlik olim. Siz tahqiq etgan “Matla”ning yana bir nusxasi Rampurdagi Rizo kutubxonasida ham saqlanadi”. Domla mendan bu xabarni eshitgach, qanday qilib ushbu qo‘lyozmani qo‘lga kiritish mumkinligi haqida so‘ray ketdi. U “Matla”ning ikki nusxasining muayyan boblarini qiyosan o‘rganib, kelajak uchun juda zarur hisoblangan ilmiy-tanqidiy matnini yaratmoqchi edi.

Toshkentdan Pokistonga qaytganimdan so‘ng oradan bir muncha vaqt o‘tgach Rampur nusxasini qo‘lga kiritish payiga tushdim. Baxtinga o‘sha paytlar Rampurdagi Rizo kutubxonasiga qadrdon do‘stim, olim, doktor Sayyid Hasan Abbos mudirlik qilardi. Ular 2018-yili Rizo kutubxonasidagi “Matla”ning bir qo‘lyozmasini aniqlab, uning suratlarini menga yubordilar. Bu uchun benihoyat ularga minnatdorchilik bildiraman. Agar men “Matla” qo‘lyozmasini qidirib borganim mahal doktor Abbosdan boshqa biron mudir bo‘lganida, aniqki, bu manbani qo‘lga kiritolmagan bo‘lardim.

Rampur nusxasi. Arshiyning ma‘lumotlariga ko‘ra, Rampurdagi nusxa juda xunuk. Nasxi xafiy xatida bir nechta kotib tomonidan ko‘chirilgan. Mazkur manbada nafaqat arabiy balki forsiy matnlarda ham hisobsiz imloviy xato, nuqson va kamchiliklarga yo‘l qo‘yilgan. Arshiy maqolasining bir necha o‘rinlarida bu nusxaning xato va kamchiliklaridan noliydi. Buning ustiga nusxa varaqlari namshikkan va kuyalagan. Boshidagi varaqlar yo‘qolgan. Jami 504 varaqdan iborat. Yangidan raqam qo‘yib chiqilgan. Yangi no‘miratsiya bilan hisoblaganda 1007 sahifadan iborat. Rampur qo‘lyozmasi 3 ta har xil kotib tomonidan ko‘chirilgan. 645-646-hijriy, 1247-1248-milodiy sanada kitobat qilingan. Manbaning katta qismi Buxorodagi “Toj ul-madoris”

madrasasida Hisom nomi bilam tanilgan Abulmuhomid Homid bin Osim bin Usmon bin Is'hoq bin Abu Tohir tomonidan ko'chirilgan. "Kitobi favorix"ni Abu Sa'd Mas'ud bin Mahmud Kamol, "Kitobi sukuk"ni Osim bin Muhammad bin Usmon kitobat qilgan. Ushbu ikki kotib Buxoroda "Matla"ning Majd Nasafiy (muallif o'g'li) tomonidan ko'chirilgan nusxa asosida muharram oyining oxirida 534-hijriy, 13-oktyabr 1139– milodiy sanada Samarqanddagi "Sikkat ul-bodiyn" mahallasi masjidida tamomlashgan. Toshkent nusxasining kotibi Al-Ismitaniyning yozishicha, u ko'chirgan nusxani Najm Nasafiy 533-yilning 27-kuni(oy nomi yozilmagan) Samarqanddagi Sikkat ul-bodiyn masjidida kitobat qilgan. Bu ma'lumotlar asosida aytish mumkinki, Rampur nusxasi va Toshkent nusxasi bir manbadan ko'chirilgan.

Toshkent nusxasi. Bu nusxa Rampur nusxasidan xatining chiroyliligi va o'qimishliligi bilan ajralib turadi. Manba 2 kotibning hamkorligida yozilgan. Boshidan 162 a varaqqacha (boshlang'ich 12 ilm va fanlar haqida) Muhammad bin Homid bin Ali Sharafulhomidiy al-Buxoriy tomonidan ko'chirilgan. Kotib "Tahsilu usulil fiqh" bobining oxirida kitobat yili tarixini 764-yil, 23-jumodi ul-avval deb keltiriladi. "Kitobu mashori' ush-sharoyi"ni 765-yilning rajab oyi oxirida tamomlaydi. Bob oxirida kotib o'z nomini kunyasi bilan birga shunday yozadi: "Imom Abus Safo bin Shayx ul-mashoyix Izzulhaq vad-din al-Porto". Manbaning "Al-muzokaratu val-imtihon fi masoil il-hison" bobi bilan boshlanuvchi qolgan qism kitob oxiriga qadar Muhammad bin Muhammad bin Husayn bin Ahmad al-Ismitaniy Najmiddin al-Kufiy tomonidan kitobat qilingan. Ikkinchi kotib xotimada kitobat tarixi va o'zi haqida ma'lumot beradi: "Bu qism kitobati 765-yil 12-rajabdan to 766-yil 6-muharramgacha ko'chirildi". Ikkinchi kotib o'zi ko'chirgan qismining bir nechta o'rnida kitobat qilgan "Matla"ning manbasi muallifning shogirdlariga kitobat qildirgan nusxasiga asoslanganligini yozadi. Chunonchi, kotib "Kitob ul-xitob" (xotima)ning oxirida shunday yozadi: "Bu nusxa ustoz Najm 533-yilda Samarqandning "Sikkat ul-bodiyn" masjidida imlo qilgan nusxalaridan ko'chirildi" (227a), "Javome' ul-lavome" qismining oxirida ham bu xususda shunday mulohazalarni bayon qiladi: "Bu kitob muallif 532-yil 16-sha'bonda shogirdlariga kitobat qildirgan nusxasi asosida ko'chirildi" (290a). Kitobning "Kitob ul-ash'or" kitobati musannif 532-yil 27-ramazonda Samarqandda ekanligida kitobat qilingan qo'lyozmasidan ko'chirilgan (292a). "Kitob us-sinoat" qismi Najm Nasafiy tarafidan 532-yil 22-zulhijjada Samarqandning "Ko'yi namadgaron" masjidida kitobat qilingan. Kitob oxirida musannif nusxasidan kitobat qilingan bir nechta risolalarning ham nomlari keltrilib o'tilgan bo'lib, ular haqida ma'lumot berish mavzuning cho'zilib ketishiga sabab bo'ladi.

Har ikki kotibning kitobati qadimiy nasx xatining xafiy turida yozilgan.

Toshkent nusxasidagi ayrim o'ziga xos kalimalarning tadqiqi ayni nusxani nashr qildirgan muhaqqiq Muhammad Aminovning vazifasi edi. Ammo u bu ishni amalga oshirmagan. Kamina o'quvchilarning diqqatini mazkur nusxadagi ba'zi forsiy so'zlarning iste'moliga aloqador nuqtalarga jalb qilmoqchiman. Eski fors tilida "zabon" so'zining o'rnida "zufon" so'zi ham ishlatilgan. (Bu haqida Badriddin ibn Ibrohimga tegishli qadimiy "Farhangi zufongo'yon va jahonpo'yon" nomli bir asar mavjud) "Zabon"ning "zufon" shaklidagisi "Matla"ning bir nechta o'rinlarida ishlatilgan. Hatto bir o'rinda "zufon" so'zidagi ف ning ustiga uchta nuqta qo'yilgan (227b varaq 29 satr). ف harfining ustiga uchta nuqta qo'yish مېزف so'zida ham uchraydi (303-varaq 22-satr). Ba'zi o'rinlarda hatto ژ harfi ham ishlatilgan:

چو ژى بى آمد و چون قلب نام او حالم (۳۰۳a varaq, ۲۱-satr)

Toshkent nusxasining yana bir diqqatga molik jihati shundaki, uning har varaqiga mazkur manbani vaqf qiluvchilarining muhri bosilgan. Muhr ichiga musammani solim (mafoiylun, mafoiylun, mafoiylun) bahridda bayt bitilgan:

نمود این نسخه وقف بىريا خاقان دين پرور

بروح والد خود حضرت سلطان امیر حیدر

(Bu nusxa dinparvar xoqonning otasi sulton Amir Haydar ruhiga qilgan vaqfidir)

Muhrlarni o'qishda yaqindan yordam bergan do'stim janob Muhammad Javod Jadiyga minnatdorchilik bildiraman.

Sulton Amir Haydar haqida hech narsa bilmayman. Kitob Movarounnahrğa tegishli ekanligi inobatga olinsa, bu hukmdor ham shu yerlik sultonlardan bo'lishi mumkin. Muhr juda qadimiy emas. Buxorodagi mang'it xonlari orasida Sayyid Haydar to'ra nomlik bir hukmdor o'tganligini bilardim, balki muhrdagi sulton shudir.

Manbaning boshida qadimgi hukmdorlar xotiralari va ularga tegishli muhrlarni ko'rish mumkin. Bu kitob hijriy 950-sanada Ahmad ibn Mirzo Xojagiyning shaxsiy mulki hisoblangan. Qozi Muhammad Zarif uni hazrat eshon Abdullohxoja ibn hazrat mavlono Muhammad Sharifdan sotib olgan. Bu shaxslarning barchasi movarounnahrlik. Shunga ko'ra mazkur nusxa to kitobat qilingandan ayni kunga qadar Movarounnahr mintaqasidan chetga chiqmagan deyish mumkin.

Manbaning mundarijasi. Kamina Toshkent va Rampur nusxalarini solishtirib chiqdim va ularning ichidagi ma'lumotlarning farqli jihatlarini aniqladim. Bu orqali Toshkent nusxasini yanada mukammalroq holatga keltirish hamda Rampur nusxasining nuqsonlarini bartaraf etishlik mumkin bo'ladi.

“Majma' un-nujum va majma' ul-ulum” fors adabiyotining bebaho namunasi sifatida. Bu kitob nomidan bilinib turganidek, muallif zamonining barcha ilm va sohalari haqida ma'lumot beruvchi qomusiy asardir. Kitob 75ta maqoladan iborat. (Kitobda mazkur maqolalar “kitob” istilohi bilan yuritilgan. Chunki qadimgi olimlar istilohida “kitob” “bob” ma'nosida ishlatilgan. Asar tili-arabcha. Undagi ayrim maqolalar qadimiy arabcha risolalarning hech bir o'zgartirishsiz shaklda joylashtirilgan variantidir. Mazkur manbaning arab adabiyoti uchun naqadar qimmatlik ekanligi aniq bo'lgani holda, musannif tarafidan kitobning ayrim o'rinlarida naql qilingan forsiy parchalar fors adabiyoti uchun ham shu darajada ahamiyatlidir. Kitobning ba'zi o'rinlarida arabcha iboralar forsiyga tarjima qilingan bo'lsa, ba'zan forscha nasr namunalari mustaqil ravishda keltirilib o'tilgan. “Matla” da keltirilgan fors tiliga oid matnlar muallif yashagan davrda mashhur bo'lgan fors shoirlari ijodlaridan parchalardir. Darhaqiqat, bu kitob hijriy 5-6-asrlar hatto undan oldingi zamonlarga oid fors adabiyoti nasri va nazmi haqida ma'lumot beruvchi buyuk xazinadir. Menimcha, bir o'z kasbini sevadigan tadqiqotchi “Matla”dagi forsiyotlarni alohida ajratib olib, bir kitob shaklida jamlasa, forsiy nasr va nazmning eng sara namunalaridan majmua tuzgan bo'lardi. Mening nazarimda, “Matla” bebaho javohirlarga boy ulug' bir daryo kavidir. Mohir g'avvoslar bu marvaridlarni uning qa'ridan olib chiqadirlar. Men imkonim yetgunga qadar “Matla”dagi forsiy nasr va nazm namunalaridan ushbu maqolamda to'pladim. Agarchi Toshkent nusxasi Rampur nusxasidan ko'p jihatdan imtiyozlik bo'lsa-da, undagi forsiy she'rlarni o'qish jarayonimda u ham xato va kamchiliklardan xoli emasligiga amin bo'ldim. Forsiy she'rlarni sahih holatda tadqiq etish va manbalarini topishimga ancha vaqt ketdi. Bu jarayonda yaqindan yordam bergan eronlik do'stim Mashhad universiteti tilshunos olimi Umid Shohmurodiyga minnatdorchilik izhor qilaman.

Forsiy nasr namunalari. Arshiy Nasafiya mansub bo'lgan “Talabat ut-talaba” risolasidagi ba'zi forscha so'zlarning arabcha sinonimlari bilan keltirib o'tadi. “Matla”ning bir nechta o'rinlarida arabiy iboralar forsiyga tarjima qilingan. Bularni inobatga olsak, arabcha so'zlar uchun forscha sinonimlar ro'yxati yoki katalogi tuzilsa ko'p yaxshi ish bo'lardi.

Nasafiydan bizgacha forscha asarlar ham qolgan bo'lsa-da, uning mazkur asari o'z ichida qadimiy forsiy so'zlarni jamlagani bilan ahamiyatlidir. “Matla”da eski fors tili elementlari ko'plab topiladi. Chunonchi quyidagi matnda “zabon” va “zufon” kalimalarini birdek qo'llanilganligini ko'rishimiz mumkin:

اقرار به زبان با تصدیق دل مر خدای عز و جل به هستی ایمان است و اقرار به زفان با تصدیق دل مر خدای عز و جل به بی‌کسی توحید است و اقرار به زفان با تصدیق دل مر خدای عز و جل به بی‌خوفی معرفت است و پذیرفتن امر و تسلیم حکم اسلام است و این هر چهار به جملگی دین است

(4a)

Nasafiy kitobda shayx imom Abulhasan Ali ibn Muhammad ibn al-Hasan al-Hotimiy al-Balxiydan forsiy naql keltiradi va o'zi uni sharhlab shunday yozadi:

به همه صفت‌های خدا عزوجل بگرو و استوار دار، ازلی و ابدی و کیفیت مجوی و همه کارها را به قضا و مشیت و تقدیر خدای عزوجل بین و [از] جهد بندگی دست باز مدار و به همه جهدها بکوش و توفیق و عصمت از خدای عزوجل بین و همه یاران پیامبر را دوست دار و اندر اهل بیت طعن مکن و همه اهل بیت را دوست دار و اندر یاران طعن مکن و هرچند نیک باشی، از خدای عزوجل بترس و هرچند بد باشی، از خدای عزوجل نومید مباش. هر که بدین هست، مسئله اعتقاد پاک دارد، وی از جمله سنیان بود

(6b-9b)

Nasafiy imom Abulqosim Abdulkarim ibn Huvozon al-Qushayriyning “Mansur ul-xitob fi mashhur il-abvob” risolasini forschaga tarjima qilgan. “Matla”ning bir nechta o‘rinlarida ayni tarjimasidan iqtiboslar keltiradi:

توبه چیست؟ پشیمانی بر کرده به نادانی
زهد چیست؟ ماندن فزونی و جود بزودی
[الاستقامت] استادن بی برگشتن و یکسان بودن بی دگرگشتن
[تصوف] صوفی‌گری و فاست به عهد و فنا از هر معهود
[شوق] خوش دل بنده در طلب دیدار آفریننده
مشاهده چیست؟ بینایی بی کجایی

(6b-9b)

Nasafiy kitobning “Tazkiratu usul it-tazkir va tabsiratu vujud it-taqdir” qismida forscha iqtiboslarni ko‘plab keltiradi. Chunonchi, ayni bobning “Majlisun fi kalimati la ilaha illalloh” qismida arabcha “huva” (هو) lafzini izohlab berilgan arabiy kirish qism forsiy bilan tugaydi:

هو دو گروه گویند. مستان گویند و دوستان. مستان گویند نیم شبان گویند هو، طوفان لعنت برایشان باران شود، دوستان در سحرگان گویند هو، رحمت نثار ایشان شود. نه هر که هو گوید هو را شناسد، نه هر که آتش به نام آرد زبانش سوزد، نه هر که مشک بر فلان راند بوی مشک یابد، نه هر که گوید مالش (؟) بازار شود، نه هر که هو گوید دلش شوران شود، نه هر که هو گوید پرس جویان شود، نه هر که معنی هو داند، نه هر گوید لذت و حلاوت هو یابد. هو دو حرف است و حق را دوم نیست

و در حکایت آمده است از شبلی رحمه‌الله که گفت وقتی سیاحت می‌کردم و به دوستان حق می‌رسیدم، هیچ دوست بدان صفت نیافتم که آن را گفتند: چگونه بود و کجا بود؟ گفت: جوانی دیدم بر لب دریا، دل در تفکر داد و سر به تحیر داده. سلام گفتم. گفت: هو. گفتم طعام بایدت؟ گفت: هو. گفتم شراب بایدت؟ گفت: هو. گفتم لباس بایدت؟ گفت: هو. هو. گفتم: جویان کی؟ گفت: هو. گفتم: در شوق کی؟ گفت: هو. هو. چندان بگفت که نفسش گسسته شد و از جان بی جان و به دوست پیوسته شد

(227b-228b)

Mazkur bobning haj haqidagi qismida ham imom Zaynulobidinining Baytullohga borgani haqidagi forscha qissa beriladi:

علی بن الحسین بن علی زین العابدین بسی طواف کعبه میکرد و میگفت با خدا درسجده: “عبدک بفنائک، مسکینک بفنائک” و گریست و می‌زارید. بیننده ای ورا گفت

ای قره عین مصطفی و دل و دیده مرتضی و چراغ و شمع زهرا! ترا باری چندین چرا باید گریستن؟ گفت: خاموش که درین درگاه خویشتن بینان را بار نیست. خانه ای که از هزار فرسنگ و زیادت به سوی وی میدوند و فرزند حسین یتیم و اهل حسین و خویشان، چومصیبت زدگان شده، خان و مان ویران شده، با مان بسیار، چون درویشان زار و ار گرسنه، و خسته و برهنه مانده در بادیه نشسته و بوستانها خرم مانده، بسترشان دیگ جوشان، بالینشان خار مغیلان، خانشان سایه میل، مرکبشان ریگ هبیل، طعامشان عظام [کذاشاید حطام]، شرابشان سراب،

لباسشان پلاس، طباششان آفتاب، چراغشان ماهتاب،
محملشان منزل، ساقهاشان آماسیده، پایهاشان طرفیده، مویها بالیده، روی رنگ، گردانیده، کتفهاشان عریان،
دلهاشان بریان، چشمشان گریان، شب در شفت و تعب، روز در رنج عرب، راهبر ایشان قافله، قدمهای ایشان آبله، سامعه
شان ناله ناقه، ساقشان-متابع ساقه، نه در چشم خواب، نه در کوزه آب، نه در فرود زاد، نه در بادیه باد، نه با رفیق-
رفق، نه با دلیل دل، نه از سرما آسایش، نه از گرما رهایش، به بویا به دل پویان [کذا: نسخه-رامپور: به قدم پویان نه دل
پویان]، رخ به آب دیده شویان، به زبان لبیک گویان خدای
کعبه را جویان، تا با چندین رنج از بادیه نگردي عرفات و منا نیابی، تا از صراط و هاویه
نگردی جنات مأوی نیابی، تا محنت و بلیت کونین نکشی دیدار مولی نیابی

ای رنج و عثای حاجیان از پی تو بگذاشته جمله خان و مان از پی تو

پای آله در ریگ روان از پی تو در سایه میل داده جان از پی تو

(243a-243b)

Yana shu bobda ramazon oyi tavsifida shunday forscha ibora keltiriladi:

بزرگان این ماه را به بهار خندان مانند کرده‌اند. چون بهار ابر در هوا ببند؟ باران فرود آرد،
نبات‌ها پرویاند، سبزه بدماند، گل‌ها گل‌ها بشکفاند، صحرا بساط عبقری گسترده، کوه
را حله رنگین در سر کشد، درختان عقده‌های مروارید بریندد، همچنین چون ماه رمضان
در آید مسجدها منور گردد، دل‌ها به نشاط آید، قنديل‌ها بفروزند، مسجد روشن کنند،
جماعت‌ها انبوه شود، مجلس‌ها ساخته شود، عاصیان به راه آیند، گریختگان به درگاه
آیند، گناهکاران بر خویش بگریندد، فاسقان از کرده توبه کنند، جوانان از دیده اشک ببارند،
پیران موسپید[سر] در خاک مالند، خایفان در هرب آیند، راجیان در طلب آیند، عارفان در
طرب آیند، مشتاقان در شغف آیند. ای مؤمنان موسم مطیعان آمد، شفیع عاصیان آمد،
میزبان درویشان آمد، پای مرد حق شناسان آمد، روز بازار گناهکاران آمد، ای رنجوران وقت
[راحت] آمد، ای گناهکاران وقت توبه آمد، ای جوانان وقت حرمت آمد، ای پیران وقت
ندامت آمد، ای در [د] مندان وقت دعوت آمد، ای عاصیان موسم رحمت آمد، ای عارفان
هنگام خلوت آمد.

(250a-250b)

Toshkent nusxasidagi 264a-267b varaqlar “Fusul ul-mushohid li-husul il-maqosid” nomlik bob bo‘lib, forscha nazm va nasr namunalarini ko‘plab keltirilgan.

“Tyrod ul-avrod da‘vot is-sabohi val-maso” bobida, asosan, arabiy va qisman forsiy duolardan tashkil topgan. Forsiy duoga ayni bobdan bir misol:

خواجه امام ابوالقاسم حکیم را گفتند شاید از خدای عزوجل عروس شایسته خواستن؟
گفت: شاید. گفتند: چگونه باید خواستن؟ گفت: گوید ای بار خدای روزی کن مرا جفت
شایسته و بایسته، با مال و جمال، با دیانت، با صیانت، با عفت، با قناعت که از تو بترسد
و از خلق شرم دارد و مرا دوست دارد.

(325a)

Muallif bu bobda Xoja Abulabbos Chag‘oniydan bir duo matni keltiradi. Bu yerda eski fors tilidagi “Imro‘zina” (امروزینه) (kunlik)dan ko‘p foydalanilgan: خواندنی‌های امروزینه من: (kunlik ishlarim) محنت‌های امروزینه من، (kunlik amallarim) کارهای امروزینه من، (kunlik ibodatlarim) طاعت‌های امروزینه من (325a).

Qadimgi fors tilida “dina” “دینه” so‘zi o‘tgan kun uchun qo‘llanilgan.

Forsiy she‘rlar: Mazkur manbaning ko‘plab qismlarida forsiy she‘rlar naql qilingan. Ammo forscha she‘rlarning ko‘p qismi “Kitob as-sinoat val-ibdoat” qismida keltirilgan. Bu qism she‘riy san‘atlar haqida bo‘lgani bois, muallif she‘riy san‘atlarga misol sifatida arabiy va forsiy she‘rlarni keltirib o‘tadi. Ushbu bob Toshkent nusxasining 293a-304b varaqlaridan o‘rin olgan. Bob qadim fors shoirlarining ijod namunalarini o‘zida mujassam etgan qimmatlik majmuadir. Rahmatlik Arshiy ham o‘z maqolasidagi ko‘plab she‘rlarni ayni bobdan misol sifatida keltirib o‘tgan. Muallif she‘rlarning mualliflarini ba‘zi o‘rinlarda keltirib o‘tsa, ba‘zan “bil-forsiyyati”,

“Li-ba’zi shuaroī Ajam”, “qovl ush-shoir” iboralari orqali she’rning o’zini iqtibos qilib o’tgan. Arshiy “Matla”ning fors adabiyoti uchun naqadar ahamiyatlik ekanligini yaxshi tushingan. Shu bois ayni manba haqidagi ikkinchi maqolasini “Forsiyo’g’y shuaro” deb nomlab, unda Daqiqiy, Imora, Unsuriy, Qamariy, Og’ochi, Shatranjiy, Mas’ud Lohuriy, Axtariy, Burhoniyy, Jiyliy, Abdussamad, Nazariy (Toshkent nusxasida Natanziy shaklida) va Nasafiyning o’ziga tegishli she’rlarni iqtibos qilib keltirganligining guvohi bo’lishimiz mumkin. Nasafiydan avval yashagan shoirlarning ba’zilarining devonlari nashr etilgan bo’lsa-da, ammo bir toifa shoirlar ham borki, ularning ismlari ma’lumlarining ijodi noma’lum, ijodi ma’lumlarining she’rlari topilmagan. Ba’zi muhaqqiq olimlar katta mehnatlar qilib, ushbu turkumga oid shoirlar ijodinining bir qismini topib nashr ettirganlar. Quyida shunday parokanda she’rlarni jam qilgan uchta muhaqqiqni keltiraman:

1. Juylber Lazer. Ash’ori parokandai qadimtarin shuaroī forsiyazabon az Hanzala Bodg’isiy to Daqiqiy (bag’ayri Rudakiy). Tehron. 1341-hijriy shamsiy yil.

2. Mahmud Mudabbiriy. Shoironi bedevon. Tehron 1370-hijriy shamsiy yil.

3. Ali Safariy Oqqal’a. Ash’ori forsiyi parokanda dar mutun. Tehron. 1396-hijriy shamsiy yil.

Mazkur uch musannif “Matla’ un-nujum”ni ko’zdan kechirishmagan. Mahmud Mudabbiriy o’z kitobining 3 o’rnida “Matla”ning nomini tilga olsa-da, u bilvosita Iraj Afshorning maqolasiga tayanadi. Eraj Afshor Arshiyning maqolasiga tayanib yozgandi. Shu bois uning gaplarida biror yangilik yo’q.

Nasafiy “Matla”da o’z devonidagi she’rlardan iqtibos qilib keltiradi. “Mulamma” she’riy san’atiga misol tariqasida uzun qasidasi mavjudligini va undan misol keltirganini yozadi. Nasafiyning arabcha-forscha devoni bizgacha yetib kelmagan. Unga tegishli ba’zi arabcha va forsha she’rlarni mazkur manbadan topish mumkin. Kitobda “qolana”, “qola roziallohu anhu bil-forsiyya”, “qovluna fi tarjimatihā”, “lana”, “qultu fi tarjimatihā” iboralaridan keyin kelgan she’rlar bevosita Nasafiyning o’ziga tegishlidir. Arshiy ko’p mehnat qilib “Matla”dagi Nasafiyga tegishli she’rlarni jamlagan. Ammo egasining ismi aniq yozilmagan she’rlarni ham Nasafiyga nisbat bergan. Arshiy Rampur nusxasining juda xunuk xat bilan bitilganligi va xatolarga boyligi bois she’rlarni o’qishlikda qiynalgan. Natijada misol sifatida keltirgan she’rlari noqis va kemptik bo’lib qolgan. Men bu kamchiliklarni imkonim yetguncha isloh qildim. (Bu gapim bilan men Arshiydan yaxshiroq matn o’qiyman demoqchi emasman):

Hazrat Abu Bakr Siddiqga tegishli arabcha bir baytning forsha tarjimasi:

Qola Najmuddin roziallohu anhu va an volidayhi fi tarjimatihā:

گنه کردم بنادانی گهی چند تو بردار ای خدای از بنده این بند

چه سازد چاره ای بیچاره بنده بجز فضل خداوند ای خداوند

(281b)

Qola Najmuddin roziallohu anhu fi tarjimatihā:

ای آنک فهم و وهم همه خلق عاجز است از وصف اندکی ز فراوان نعیم تو

وای آنک عاصیان طمع عفو کرده اند از حلم بی نهایت و فضل عمیم تو

(281b)

Tarse’ san’ati xususida

qola roziallohu anhu bil-forsiyya:

گر می میدهی بگوی ما را بازی گرمی نجویی بگوی ما را بازی

(293a)

Tansiq us-sifat she’riy san’atiga misol:

Qovluna bil-forsiyya:

مسلکتی بی منتهی ایزد تعالی جده پادشاه شرق را دادست در فصل شباب

آن شه شه زاده لشکرکش لشکر شکن ملک دار ملک ران جام جوی کام یاب

الب قتلغ ارسلان بلکا ابو الفتح ابن خضر شاه عالی رای عالی رایت عالی رکاب

(297b)

Nasafiyga tegishli arabcha she'ning forsha tarjimasi:

Qovluna fi tarjimatih:

از بخت بود چیز و سعادت، نه ز حيله آن را که سعادت نبود، حال نباشد
بس مال گزند که ورا حيله نباشد بس حيله کننده که ورا مال نباشد

(303a)

Arabcha bayt:

روح روح الموحدين و تفریح کربهم فی ملاقات صحبتهم و مناجات ربهم

Forsiy bayt:

مر تن و حال اهل ایمان را در دو چیزست راحت و آرام
در ملاقات اهل صدق و صفا در مناجات خالق علام

(298a)

Lana bil-forsiy:

سمرشدیم به سه چیز در جهان سه تن مرین سخن را تفسیر بشنو و تفصیل
به بی‌وفایی یار و به بی‌قراری من به بی‌نظیری این خواجه امام جلیل

(297a)

Misluhu lana:

یقینم شد که سه چیزست کرسه چیز در عالم نمی‌خواهد جدا شد هیچ، بشنو شرح و تبیانش
رخ یار من از وردش، دل زار من از دردش کف میراجل قاضی القضاة از جود و احسانش

(297a)

Qovluna bil-forsiy:

من و تو ای نگار بی‌همتا همچو ماهیم در دو حال و دو گاه
تو چو در نیم ماه، ماه تمام من چونیمه مهم به اول ماه
توبه نور رخ و به صورت روی من به رخسار زرد و قد دو تاه

(792b)

Nasafiy "mulamma" she'riy san'atiga misol sifatida o'zining she'rlaridan misol keltiradi.

She'r birinchi bayti arabcha qolgani forsha bo'lib, forcha bayt ushbu dir:

جدا گشتم ز دلبر تا جدا شد
دل من از نشاط و شادکامی

(298b)

Tavshih san'atiga muallif ijodidan misol:

عهد تو مجاز آمد و قول تو خلاف
بدعهدی [ای] در خورد جفا با اشراف
دل برده‌ای و همی کنی استخفاف
الله که من از تو نیابم انصاف

(302b) Bu yerdagi to'rt misraning birinchi so'zlari yig'ilsa "Abdulloh" ismi chiqadi.

Yana ushbu she'riy san'atga muallif ruboiysidan misol:

چه قضا بود که ناگهان [کذا: ناگاه] از آن روی چو ماه زود مهجور شدم تا قد من گشت دوتاه
ببریدم ز تو ای دلبر از روی تو فر ماندم و دور شدم وز تو گشتم ناگاه
دل حشاد حزین کردم هنگام وصال قهر کردم همه را تا شدشان عیش تباه

همه را کردم مقهور من آخر به فراق باز مقهور شدم به شوق ان شاء الله
(302b)

Va kaqovluna bil-forsiyya:

هر که از دوست به جز دوست خواهد، دوست رهاند
و آنکه از دوست جدا ماند کرا داند خواند

همت دوست به دست آمدن از دوست بود
چون ترا دوست شد از دست به دست تو چه ماند
(302b)

Muammolar:

Bakr ismiga atalgan lug‘z-muammo:

“Qovluna bil-forsiyya fi-ismi “Bakr”

چه گوید عرب میوه را از نخست
از و ماخذ نام یار منست
وز آحاد وز عشرات و متنین
دوم حرف نام نگار منست

(303a)

Qovluna fi-ismi “Aliy”

اگر مقدار مختاران موسی بگیری با دو میعادش به ترتیب
بدانی نام آن نام آور عصر که قول و فعل و خلقش راست تهذیب

(303a)

Bu yerda “مختاران موسی” (Muso hamrohlari) dan murod Muso alayhissalomning Alloh taolo borishini buyurgan yerga borayotganlarida u kishiga hamrohlik qilgan muridlaridir. Ularning soni 70 kishi bo‘lgan deyiladi. Jumal hisobiga ko‘ra 70 soni “ayn” “ع” harfi qiymatiga teng. Shoir bu yerda “Aliy” ismining avvalgi harfini “مختاران موسی” iborasidan hosil bo‘ladigan qiymat orqali hosil qiladi.

Va qovluna fi ismi Tohir:

ز حروف جمل تو آن آحاد آخر و اول و میانه بگیر
باز چل چند آن میانه بیار کو ز نام ویست حرف اخیر

(303a)

Va qovluna fi ismi Ilyos:

سلامت آمد و آرام و یمن و لطف و امان ز عکس نام دلارام در دلیل و نشان
وگر زیادت ازین بایدت بیان بشنو کزین نکوتر شرح است مرور و بیان
دو حرف اول [و] دو حرف آخر نامش دو حرف اول و دو حرف آخر قرآن
میانه حرف میانگین آن سر سوره که او میانه و نیمه ست از همه فرقان
به نیمه نام نخستش وفا طمع کردم مرا به نیمه آخر فکند آن جانان
چو زی وی آمد و چون قلب نام او حال دو حرف دل و جان بر آن بدان برهان
وگر فزایم بر آخرش میانگین حرف شوند نعمت و غم جمله و کنند قرآن
یکی نصیب تن من بود گه وصلت یکی نصیب دل من بود گه هجران

(303a)

Nasafiy, shuningdek, “zot ul-vujuh” nomlik she’riy san’atga o‘z she’ridan misol keltiradi, unda misralarni yuqoridan pastga va pastdan yuqoriga o‘qishlik mumkin bo‘ladi. Toshkent nusxasida bu she’r jadvalga solingan.

مرا بی تو نیابد انس و راحت دل آراما دلم شد با جراحت

ز خود هرگز قراری می نیابم دلم بردی بدان حسن ملاح
 جدا نیوم زیمت هیچ وقتی ز درد تو نیابم استراحت
 ز خود هرگز قراری می نیابم دلم بردی بدان حسن ملا
 جدا نتوانم زیست هیچ وقتی ز درد تو نیابم استراحت
 مکن ندادن عدو را ماه رویا مکن من، مکن با من وقاحت
 ترا هر سو گراید رای و همت نکو ناما، بکن با ما سماحت
 شدم عاشق، دل و جان صید تو شد به دنیا در نیابم هیچ راحت
 جفا کردی به مهرت بسته گشتم به عشق تو کنم برخود نباحت
 مکن پویان کفر و مشک بویا دوانم من بدین درگاه و ساحت
 (303b)

Bu sheʼrdan bir necha shakllarni hosil qilishlik mumkin. Chunonchi, birinchi jihatda sheʼrning hamma baytlaridagi birinchi soʻzlarni yuqoridan pastga qarab bu shaklda oʻqisa boʻladi:
 مرا خود جدا مکن، ترا شدم جفا مکن

Ikkinchi jihat: Ayni holatni pastdan yuqoriga qarab ham oʻqisa boʻladi:
 مکن جفا شدم ترا، مکن جدا ز خود مرا

Uchinchi jihat: Baytlardagi ikkinchi soʻzlarni yuqoridan pastga qarab oʻqisa boʻladi:
 بی تو هرگز نبوم نادان هر سو عاشق کردی پویان

Toʻrtinchi jihat: Pastdan yuqoriga qarab ham oʻqisa boʻladi
 پویان کردی عاشق هر سو شادان نبوم هرگز بی تو

Beshinchi jihat: Uchinchi qator soʻzlarning tepadab pastga qarab oʻqilishi:
 نیابد قراری زیمت عدو را گر آید دل و جان بمهرت کفورا

Oltinchi jihat: Ayni holatning aksi:
 کفورا بمهرت دل و جان گر آید، عدو را زیمت قراری نیابد

Xulosa. Hijriy beshinchi va oltinchi asrlarda yashab ijod etgan forsiygoʻy baʼzi shoirlarning devonlari Eron yoki boshqa davlatlarda nashr etilgan boʻlsa-da, Najmiddin Nasafiyning forsiy merosi va “Matlaʼ un-nujum” asarining bu merosda tutgan oʻrni hanuzgacha yaxlit tadqiqot qilingan emas. “Matlaʼ un-nujum”da keltirilgan forsiyotlarning bir qismi muallifning oʻziga yana bir qismi nomlari keltirilgan manbalarga tegishlik boʻlsa, boshqa bir qism forsiyotlarning mualliflari aniq emas. Mazkur forsiyotlarni tadqiq etish ayni zamonamizning eng zaruriy masalalaridan biridir.

